

quarterly Journal Of Gender And Family Studies

The Relationship Between the Soul and the Body in Shi'a Narrations and Its Reflection on the Gendered Nature of the Soul

Zeinab Tajik, Assistant Professor, Women and Family Research Center

Ranjbar Hosseini, Mohammad, Assistant Professor, University of Quran and
Hadith

Article Info

Extended Abstract

Date received: 23/10/1402

Date confirmed: 8/2/1404

The question of what constitutes human essence, identity, and truth may date back as far as the creation of humankind itself, evolving alongside human thought and inquiry throughout history. In Islamic intellectual tradition, this question has been explored and examined from various perspectives, shaped by the concerns of Muslim theologians, and addressed in accordance with theological and philosophical necessities. Additionally, the impact of this inquiry on discussions of eschatology, prophethood, and other theological and social debates has further emphasized its significance.

However, today the significance of discussions on the nature of the soul has taken on a new dimension. The significance of this debate is not confined solely to questions regarding the essence of the morally responsible being or matters related to the hereafter (ma'ad), but is also considered a fundamental and underlying principle in the humanities. Moreover, due to its importance in the methodologies of various sciences, it is subject to extensive study and analysis. If human essence is considered solely as a material body, or conversely, as a purely immaterial substance independent of the body, these differing perspectives will lead to fundamentally distinct conclusions in the social and human sciences. Among the fundamental questions in the study of the soul, which serves as the methodological foundation for many human and social sciences, is the relationship between gender and human essence, as well as the exploration of soul-related discussions through a gendered lens. Perhaps no

**Gender,
Gendered Nature of the Soul,
Soul-Body Relationship,
Soul Studies in Shi'a Narrations.**

question in these studies is more foundational than the relationship between gender and the soul. The affirmation or denial of the soul's gendered nature has profound implications for various issues in the human sciences.

Discussions on the nature of the soul and its interaction with the body in this world constitute a fundamental aspect of anthropology in Islamic thought, attracting the attention of prominent Shi'a scholars and the Infallible Imams (peace be upon them). These figures have employed various metaphors and analogies in numerous narrations to explain this relationship. In Shi'a narrations, the essence and identity of a human being are identified with the soul. Although the question of gender and the soul is not explicitly addressed in Shi'a narrations, this study adopts a descriptive-analytical method to examine the relationship between the soul and the body in Shi'a traditions and to investigate whether the soul possesses a gendered nature or is gender-neutral.

Many narrations emphasize the bidirectional interaction between the soul and the body. However, some narrations—while not explicitly stating this reciprocal relationship—discuss spiritual attributes that are influenced by material factors such as nutrition and that fluctuate with physical changes. These narrations implicitly suggest a mutual influence between the soul and the body. Analyzing these narrations supports the deep and essential connection between the soul and the body in this world. This study argues that an examination of soul-body interaction in Shi'a narrations provides a basis for discussing the gendered nature of the soul.

According to another narration, the aspect of a human being that possesses the capacity for divine command, prohibition, and discourse is the soul and spirit. In reality, mere differences in the elemental body and material body do not solely determine distinctions in religious rulings, and reducing all legal differences to biological variations is inadequate. Since, in these narrations, the human soul and spirit are addressed by divine commandments, some differences in religious rulings may also reflect differences in the nature of souls. By examining these divine discourses alongside the close relationship between the soul and the body in narrations, we may infer that the differences between men and women in certain divine addresses, rewards and punishments, and religious rulings should not be attributed solely to the material body or social conditions. Rather, they can also be traced to the very essence of men and women—that is, their soul and spirit. According to these narrations, differences in the soul and spirit of women have led to the formulation of certain rulings that align with these characteristics, whereas the masculine soul and spirit do not necessitate such rulings.

Other narrations explicitly describe the soul's dominance over the body, explaining that the soul's mastery over the body entails control over perceptions, actions, inclinations, and emotions. These narrations attribute the primary role in regulating tendencies, emotions, and perceptions not to the physical body but to the soul. A close examination of these narrations reveals that the soul and spirit, when governing emotions, inclinations, perceptions, and feelings in women, operate differently from the male soul. According to these sacred narrations, if men and women differ in emotions, tendencies, and inclinations, the root cause of these differences must also be sought in their souls and spirits. This is because the soul is entirely encompassing of the body, and the primary agent controlling these differences is the soul, not the material body.

Other narrations describe the soul's presence in the body as being similar to the radiance of the sun, permeating the entire body and governing its functions. According to these narrations, even physical perceptions are attributed to the soul, and it is explicitly stated that it is the soul that perceives and sees, not the material body itself. By analyzing these narrations collectively, it becomes evident that the primary perceiving and acting entity in a human being is the soul, rather than the material and elemental body. Additionally, these narrations emphasize that even when bodily organs and instruments are lost, the soul remains intact—only its ability to influence the body is interrupted. The insights gained from the Shi'a narrations on the soul-body relationship allow us to infer that gender differences between men and women can extend to the realm of the soul and spirit. This leads to the conclusion that the human soul cannot be entirely devoid of gendered characteristics. The soul's governance over the body, emotions, and inclinations in a woman differs from how it operates in a man, suggesting that the soul functions differently depending on whether it is directing female or male attributes.

It is important to note that proving the gendered nature of the soul does not imply the existence of two entirely distinct and separate male and female souls. Rather, while the human soul shares many fundamental similarities across genders, it also exhibits certain gender-specific differences and functions differently in some respects. The affirmation of the gendered nature of the soul is presented within the framework of the fundamental human equality of men and women and carries no intrinsic value judgment. It does not serve as a basis for the superiority of women over men or vice versa

رابطه نفس و بدن در روایات شیعی و بازتاب آن در جنسیت‌مندی نفس

زینب تاجیک

استادیار پژوهش‌های زن و خانواده

tajik.i.z11@gmail.com

محمد رنجبر حسینی

استادیار دانشگاه قرآن و حدیث

ahangaran@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳

تاریخ تأیید: ۱۴۰۴/۰۲/۰۸

مباحث نفس‌شناسی و توضیح نحوه تعامل و رابطه نفس و بدن در دنیا از جمله مباحث انسان‌شناسی مهمی است که توجه و عنایت بزرگان و ائمه علیهم‌السلام را به خود جلب کرده است. این بزرگواران در احادیث بسیاری با بهره‌گیری از تشبیهات گوناگون به دنبال تشریح و توضیح این رابطه بوده‌اند. از جمله سؤالات مهمی که در مباحث جنسیتی باید پاسخ داده شود، سؤال از رابطه جنسیت و حقیقت انسان است. در احادیث شیعی، حقیقت و هویت انسان نفس او معرفی شده است. اگرچه در روایات شیعی، این مسئله به‌صراحت بیان نشده است، در این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی پس از تبیین رابطه نفس و بدن در احادیث شیعی، امکان جنسیت‌مندی یا جنسیت‌مند نبودن نفس و اکاوی می‌شود. نفس در دنیا تأثیر و تأثر متقابلی با بدن مادی دارد. همچنین در روایات شیعی، نفس کاملاً محیط بر بدن معرفی شده است و ادراکات، گرایش‌ها و تمایلات انسان حاصل تدبیر بدن توسط نفس است. با توجه به نحوه ارتباطی که در احادیث شیعی برای نفس و بدن توضیح داده شده است، نفس نمی‌تواند از خصوصیات جنسیتی تهی باشد و تحلیل نوع رابطه نفس و بدن در روایات شیعی، مؤید جنسیت‌مندی نفس است.

جنسیت،
جنسیت‌مندی نفس،
رابطه نفس و بدن،
نفس‌شناسی احادیث شیعی.

مقدمه

سؤال از چیستی، هویت و حقیقت انسان شاید قدمتی به اندازه قدمت آفرینش بشر داشته باشد و همپای تفکر و پرسشگری در زندگی انسان، تاریخ کهنی را پشت سر گذاشته باشد. مطالعات تاریخی ادیان و مکاتب بشری اهمیت این پرسش و دغدغه‌مندی انسان درباره حل این سؤال را به روشنی نشان می‌دهد.

این سؤال در تاریخ فلسفی - کلامی اسلامی به فراخور مباحث مطرح شده و دغدغه متکلمان و فلاسفه و عرفای اسلامی از زوایای گوناگون، بررسی و واکاوی شده و به فراخور نیاز، پاسخ داده شده است. از سوی دیگر تأثیر این پرسش و بازتابی که در مباحث معاد، نبوت و دیگر مباحث اعتقادی و اجتماعی داشته، اهمیت این مسئله را دوچندان کرده است.

اما امروزه اهمیت مباحث نفس‌شناسی رنگ و بوی دیگری نیز به خود گرفته است. اهمیت این بحث نه صرفاً به عنوان چیستی مکلف یا مسائل معطوف به معاد، بلکه به عنوان مبانی اصلی و زیربنایی مورد بحث در علوم انسانی و به جهت اهمیت این مسئله در متدولوژی علوم گوناگون، مطالعه و بررسی می‌شود. اگر حقیقت انسان صرفاً بدن مادی در نظر گرفته شود یا قائل شویم حقیقت انسان جوهر مجردی است که هیچ ارتباطی با بدن ندارد، در علوم گوناگون انسانی و اجتماعی، نتایج متفاوتی خواهد داشت.

از جمله مسائل مهمی که در نفس‌شناسی باید بررسی شود، نحوه ارتباط نفس و بدن است. برای بررسی ارتباط نفس و بدن، وجود نفس به عنوان قسمتی از حقیقت و هویت انسان، پذیرفته شده است و به دنبال بررسی نحوه تعامل و ارتباط نفس و بدن در این دنیا هستیم.

مباحث فلسفی کلامی مرتبط با جنسیت و مسائل زنان پس از ورود فعالان فمینیسم به مطالب فلسفی و الهیاتی مورد توجه و عنایت قرار گرفته است. از جمله سؤالاتی که در باب نفس‌شناسی به عنوان زیربنای متدولوژی بسیاری از علوم انسانی و اجتماعی باید مذاقه و بررسی شود، رابطه جنسیت و حقیقت انسان و مباحث نفس‌شناسی با عینک جنسیتی است. شاید در این مطالعات، هیچ سؤالی بنیادین‌تر از رابطه جنسیت و نفس نباشد. اثبات جنسیت‌مندی یا جنسیت‌مند نبودن نفس تأثیرات بسیاری در مسائل علوم انسانی خواهد داشت.

نفس‌شناسی یا انسان‌شناسی نقلی، تجرد نفس، چگونگی حدوث نفس و رابطه نفس و بدن در آیات و روایات، در کتاب‌ها و مقالات بسیاری بررسی شده است؛ مانند کتاب انسان‌شناسی اسلامی از آقای دکتر برنجکار یا مقاله «نفس در آیات و روایات» منتشر شده در مجله نقد و نظر و مقالات مشابه دیگر؛ اما در هیچ اثری به تحلیل مباحث نفس‌شناسی نقلی بر جنسیت‌مندی یا

جنسیت مند نبودن نفس پرداخته نشده است. وجه نوآوری این اثر در این است که پس از توصیف رابطه نفس و بدن در روایات شیعی به تحلیل بازتاب مبانی این نفس‌شناسی در جنسیت‌مندی یا جنسیت مند نبودن خواهد پرداخت.

۱. مفهوم‌شناسی

خلیل بن احمد فراهیدی در تعریف نفس می‌گوید: «مراد از نفس همان روح است که حیات و هستی جسد و بدن وابسته به آن است و به روح هر انسانی، «نفس» اطلاق می‌شود و حتی حضرت آدم - زن باشد یا مرد - در این مورد مساوی است و هر شیئی به ملاحظه ذاتش «نفس شیء» گفته می‌شود و نیز گفته می‌شود کسی که دارای نفس است، یعنی صفات پسندیده دارد، دارای ذکاوت و سخاوت است» (فراهیدی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۷۰).

راغب اصفهانی نیز در مفردات الفاظ القرآن همچون صاحب کتاب العین نفس را به معنای روح و ذات آورده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۱۸). ابن فارس نفس را به معنای خروج نسیم دانسته است: «النون والفاء والسين اصل واحد ويدل على خروج النسيم كيف كان من الريح او غيرها، واليه يرجع فروعه» (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۶۰). علامه مصطفوی نیز نفس را همان تشخص معنا کرده است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱۲، ص ۱۹۷).

نفس در اصطلاح دانشمندان به فراخور نیازهای علمی آنها کاربردهای گوناگونی دارد که از نوع نگاه آنها به حقیقت و هویت انسان حکایت می‌کند.

افلاطون معتقد بود نفس خاستگاه حیات و حرکت انسان است (افلاطون، ۱۳۸۰، ص ۲۳۵۷). حیات به معنای عامل رشد و تولیدمثل است که تنها در اجسام عنصری معنا می‌یابد؛ از این رو چون مجردات عقلی و مثالی جسم عنصری ندارند، از این تعریف خارج خواهند شد. در حالی که این تعریف هم در بردارنده نفس نباتی است و هم نفوس حیوانی و انسانی و بر این اساس همه نفوس موجودات جسمانی عنصری را در بر می‌گیرد (فیاضی، ۱۳۹۲، ص ۶). ارسطو نفس را این‌گونه تعریف می‌کند: «نفس کمال نخستین برای جسم طبیعی دارای اندام ارگانیکی است» (ر.ک: ارسطو، ۱۳۴۹، ص ۷۸).

در اصطلاح فلسفی و کلامی از دو حیث می‌توان به تعریف نفس پرداخت: تعریفی که به نفس از حیث علاقه و ارتباطش با جسم توجه دارد و تعریفی که نفس را در ذاتش به عنوان جوهری مستقل تعریف می‌کند که در مقام فعل به بدن تعلق دارد (ابن سینا، ۱۳۷۵، ص ۲۱). در این نوشتار، نفس از حیث اول مورد عنایت و توجه ماست.

البته ملاصدرا قائل است که حقیقت نفس، حقیقتی ذاتاً تعلقی و اضافی است و به هیچ‌روی

نمی‌توان نگاهی مستقل به نفس داشت (ر.ک: ملاصدرا، ۱۳۸۶، ج ۸، ص ۱۱). اکثر حکمای اسلامی تعریف واحدی از نفس ذکر کرده‌اند که گاهی فقط در الفاظ، اختلاف‌هایی در تعاریف آنها دیده می‌شود. در این تعریف، نفس کمال اول برای جسم طبیعی آلی دارای حیات بالقوه بیان شده است (همان، ص ۱۶).

مراد از جنسیت در معنای لغوی آن، حالت و کیفیت جنس است (معین، ۱۳۵۳، ج ۱، ص ۱۷۴). تا پیش از ورود فعالان فمینیسم به این عرصه، جنسیت حاصل جنس بود؛ یعنی اگر ما تفاوتی در نحوه حالات و کیفیات زنانگی و مردانگی می‌دیدیم، به دلیل وجود جنس متفاوت زنان و مردان بود و ذاتی و تکوینی و طبیعی به شمار می‌آمد. تفکیک میان جنس^۱ و جنسیت^۲ را فمینیست‌های رادیکال در اوایل دهه ۱۹۷۰ به وجود آوردند.

منظور ما از جنسیت در این نوشتار با نگاه غالب فمینیستی درباره این واژه که جنسیت را برساخت فرهنگ و تربیت و آموزش و... می‌داند، متفاوت است. جنسیت در این نوشتار شامل تمام ویژگی‌های جسمی، روحی، روانی، احساسی، اخلاقی و... در زنان و مردان است و بر اساس رابطه نفس و بدن در روایات شیعی به دنبال بررسی جایگاه تمام این اختلافات در ابعاد وجودی انسان هستیم.

همچنین در این مقاله، منظور از نفس همان حیثیت تعلقی به بدن مادی است که ذات و حقیقت انسان را تشکیل می‌دهد و باعث انسان شدن انسان می‌شود. به تعبیر فلسفی، نفس همان روح تعلق‌گرفته به بدن مادی است و منظور از جنسیت‌مندی نفس این است که آیا تفاوت‌های جنسیتی به نفس و حقیقت انسان‌ها نیز سرایت می‌کنند یا فقط به بدن مادی تعلق دارند؟

مفهوم‌شناسی نفس در آیات و روایات

واژه «نفس» و مشتقات آن ۱۹۵ بار در قرآن بیان شده که در معانی گوناگونی به کار رفته است. این واژه در بسیاری از موارد در آیات قرآن در معنای شخص انسان به کار رفته است؛ مانند آیه ۱۸۹ سوره مبارکه اعراف.^۳ در برخی دیگر از موارد، تنها به معنای روح یا جان انسان به کار رفته است (انعام: ۹۳). در پاره‌ای از موارد نیز به حالت یا شئون از روح انسان اطلاق شده است (نحل: ۱۰).

1. Sex.

2. Gender.

۳. «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ» (اعراف: ۱۸۹).

واژه «روح» ۲۱ بار در آیات قرآن به کار رفته است و به مصادیق متعددی اشاره دارد. یکی از این مصادیق، موجود مستقلی است از سنخ عالم امر و در عرض فرشتگان، مانند «تَعْرِجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ مِائِينَ أَلْفِ سَنَةٍ» (معراج: ۴).

در این دسته از آیات، روح در عرض ملائکه بیان شده و این مطلب در این حقیقت ظهور دارد که روح موجودی غیر از ملائکه است.

در برخی آیات، روح به معنای جبرئیل است که به واژگان «امین» یا «قدس» افزوده یا با آنها توصیف شده است و آیات در ارتباط با نزول قرآن است (نحل: ۱۰). در تفسیر مجمع البیان ذیل این آیه آمده است: «ای نزل الله بالقرآن روح الامین یعنی جبرئیل وهو امین الله لایغیره ولا یبدله وسماه روحاً لانه یحیی به الدین وقیل لانه یحیی به الرواح بما ینزل من البرکات» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۳۲۰).

شهید مطهری نظر علامه طباطبایی در تفسیر المیزان را خلاف این می‌داند و معتقد است روح در این آیه، همان معنای خلقی از عالم علوی است که همراه فرشتگان در نزول قرآن حضور دارد و همان معنای روح الامین و روح القدس را دارد و به اعتبار اینکه خود او نیز کلمه الله است و قرآن اینها را کلمات الهی می‌دانند، از تعبیر «وحی» استفاده کرده است (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۶۲۱).

از موارد دیگر کاربرد واژه «روح» در قرآن، حقیقتی است که در انسان‌ها نفخ شده است: «ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوْحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (سجده: ۹).

در آیه ۲۲ سوره مجادله، روح حقیقتی است که تأییدکننده مؤمنان است.^۱ به نظر می‌آید در این آیه به غیر از روح حیات که در مؤمن و کافر وجود دارد، روح دیگری نیز در مؤمنان وجود دارد که باعث ایجاد قدرت و شعوری جدید می‌شود. در واقع مراد از این روح، نوعی حیات است که ملازم با طیب و پاکی خاص مؤمنان است و اثری خاص در مؤمنان خواهد داشت (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹، ص ۱۹۶).

از آیات دیگری که روح در آن ذکر شده، آیه ۸۵ سوره اسرا (وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا) است که دیدگاه‌های گوناگونی درباره واژه «روح» در این آیه ذکر

۱. «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ».

شده است.

علامه طباطبایی می‌نویسد: «اینجا سؤال از حقیقت مطلق روح است؛ یعنی سؤال‌کنندگان می‌بینند ذکر روح در قرآن زیاد است؛ بدون اینکه چیزی از آن بفهمند و از جمله در مورد انسان استعمال شده است؛ لذا سؤالی کرده است که این روح چیست؟ لذا جواب مشتمل بر بیان حقیقت روح است که آدم روح از سنخ عالم امر است» (همان، ج ۱۳، ص ۱۹۹).

ایشان همچنین اختلاف در روح القدس و روح انسانی را به شدت و ضعف می‌داند، نه اختلاف در افراد و اشخاص. روح القدس و روح انسان اتحاد دارند و اختلاف آنها در درجه و شدت و ضعف است (همو، ۱۳۶۹، ص ۲۴). آیت‌الله مصباح یزدی نیز معتقد است اطلاق روح به موجودی همسنگ فرشتگان و روح انسان، وجه مشترکی دارد و بدین معناست که روح موجودی است که حیات و شعور دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۰، ص ۳۵۵).

پس می‌توان چنین نتیجه گرفت به حقیقت و شأنی در انسان که مایه حیات و قدرت و شعور در انسان می‌شود و از سنخ عالم امر است، «روح» گفته می‌شود. بنابراین با وجود تفاوت در معانی لغوی، حداقل در برخی از کاربردهای واژه روح و نفس به بُعد غیرجسمانی انسان که مبدأ حرکت، حیات، علم و قدرت است، اشاره می‌کند و می‌توان این دو واژه را به جای یکدیگر به کار برد. همین معنا از نفس و روح در روایات نیز آمده است که برای نمونه، چند مورد ذکر می‌شود.

از امام صادق علیه السلام روایت است که پیامبر صلی الله علیه و آله فرموده است: هنگامی که خدای تبارک و تعالی بخواهد جان مؤمن را بگیرد، می‌فرماید: «ای فرشته مرگ، تو و یارانت به سوی بنده من بروید که خسته کردن خودش به خاطر من طولانی شد. سپس روحش را برآیم بیاور تا آن را نزد خود آسایش دهیم». فرشته مرگ با چهره‌ای نیکو، لباس پاکیزه و بوی خوش نزد او می‌آید ... پرونده عمل مردان و زنان مؤمن را برای آنان می‌گستراند و فریاد می‌زند: «ای اهل محشر، [نامه اعمال مرا بگیرید و بخوانید. من یقین داشتم که [قیامتی در کار است و] به حساب اعمالم می‌رسم». او در یک زندگی [کاملاً] رضایت‌بخش قرار خواهد داشت. وقتی به در بهشت برسد، به او گفته شود: «مجوّز [ورود به بهشت] را بده». می‌گوید: «این مجوّز من است که در آن نوشته شده است: به نام خداوند بخشنده مهربان. این مجوّزی نافذ از خداوند عزیز حکیم برای فلانی فرزند فلانی است [و این مجوّز] از سوی پروردگار جهانیان است». سپس ندادهنده‌ای فریاد می‌زند و همه جماعت می‌شنوند: «آگاه باشید! فلانی فرزند فلانی سعادت‌مند شده؛ سعادت‌تی که پس از آن هرگز بدبخت نمی‌شود». وارد بهشت می‌شود و ناگهان در کنار درختی با سایه کشیده و گسترده و در کنار آبشارها و میوه‌هایی آویزان، قرار می‌گیرد و از ساقه آن درخت، دو چشمه همیشه جاری بیرون می‌آید.

به سوی یکی از آنها می‌رود و با آب آن غسل می‌کند و بر او شادابی نعمت، ظاهر می‌شود. سپس از دیگری می‌خورد و هرگز در درونش دل‌درد، بیماری و درد پیدا نمی‌شود و این معنای سخن خداوند است که می‌فرماید: «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا» (انسان: ۲۱) (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۴۳۵/مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۲۱).

در این حدیث شریف، ماده «موت» به قبض روح و خروج نفس اشاره دارد و هردو را با یک فعل بیان کرده است؛ پس نفس و روح به بعدی از انسان اشاره دارد که حیات انسان در گرو آن است.

در ارتباط با خواب نیز برخی روایات می‌فرمایند نفس از بدن انسان خارج می‌شود و برخی دیگر می‌گویند روح خارج می‌شود.

امام باقر علیه السلام می‌فرماید هر کسی که می‌خواهد، نفسش به آسمان می‌رود و روحش در تن می‌ماند. اما میان آن دو (نفس و روح) رابطه‌ای همچون پرتو خورشید وجود دارد و اگر خدا به قبض روح فرمان دهد، نفس و روح می‌پذیرند و اگر به بازگشت روح فرمان دهد، نفس و روح می‌پذیرند و این همان فرموده خداوند است: «اللَّهُ يُتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا» (زمر: ۴۲) و آنچه در خواب در ملکوت آسمان‌ها ببیند، تعبیر دارد و آنچه میان آسمان و زمین ببیند، خیال شیطانی است و تعبیر ندارد (همان، ج ۵۸، ص ۲۷).

اما در روایت دیگری به جدا شدن روح اشاره می‌کند:

امام علی علیه السلام به خدا قسم هیچ‌کس از شیعیان ما نمی‌خواهد؛ مگر اینکه خدا روحش را به آسمان بالا می‌برد و او را مبارک می‌گرداند و اگر مرگ او رسیده باشد، او را در گنجینه رحمت خود در باغ بهشت و سایه عرشش قرار می‌دهد و اگر مرگش هنوز فرا نرسیده، او را به همراه فرشته‌های امین خود می‌فرستد تا به تنش که از آن بیرون شده، بازگردانند و در آن قرار دهند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۵۴).

می‌توان چنین نتیجه گرفت که نفس و روح انسان هردو به بعد غیرمادی انسان اشاره دارند؛ اما دارای مراتب هستند. در احادیثی که اختلافاتی بین نفس و روح در هنگام خواب یا مرگ بیان شده است، به مراتب مختلف آن دو اشاره شده؛ اما هر دو واژه به بعد غیرمادی وجود انسان اشاره دارند.

۳. رابطه نفس و بدن در روایات شیعی

برای پاسخ به مسئله اصلی این مقاله، نیازمند بررسی و تحلیل نفس‌شناسی در روایات هستیم. چگونگی حدوث نفس و تجرد یا مادی‌انگاری نفس در حل این مسئله مؤثر خواهد بود که خارج از موضوع این نوشتار است (ر.ک: تاجیک، ۱۴۰۲). اما مهم‌تر از مباحثی که ذکر شد، چگونگی

ارتباط نفس و بدن در دنیاست. اگر نفس و بدن هیچ‌گونه ارتباطی با یکدیگر نداشته باشند یا ارتباط به گونه‌ای باشد که تنها نفس در بدن تأثیر بگذارد، شاید قول جنسیت‌مندی نفس با توجه به رابطه نفس و بدن، مشکل به نظر آید؛ اما اگر نفس و بدن همراه هم در دنیا، هویت و حقیقت انسان را تشکیل دهند و تأثیر و تأثر متقابلی میان آنها باشد، قول به جنسیت‌مندی نفس تقویت خواهد شد. روایات بسیاری به این مسئله اشاره کرده‌اند که در برخی از آنها به رابطه دوطرفه نفس و بدن اشاره شده است؛ اما در برخی روایات، اگرچه این رابطه دوطرفه نفس و بدن به صراحت بیان نشده است؛ اما به صفات و ویژگی‌های روحی که با ویژگی مادی همچون تغذیه در ارتباط‌اند و با تغییر ویژگی‌های مادی، شدید یا ضعیف می‌شوند، اشاره شده است. با تحلیل دقیق و نشان دادن ابعاد و نتایج این رابطه می‌توان به چگونگی کیفیت تأثیر و تأثر نفس و بدن و امکان جنسیت‌مندی یا جنسیت‌مند نبودن نفس پی برد.

۳-۱. تأثیر و تأثر متقابل نفس و بدن در دنیا

آنچه از مجموع روایات شیعی به دست می‌آید، این مطلب قابل استفاده است که کلام نقلی قائل به دوگانگی نفس و بدن است و به‌هیچ‌روی با مادی‌انگاری نفس همراه نیست. از جمله روایاتی که در این بحث می‌تواند به حل مسئله اصلی این نوشتار کمک کند، گفت‌وگوی امام صادق علیه السلام با شخص زندیق است.

هشام بن حکم از امام صادق علیه السلام پرسید: ... حدیث طولانی را تا آنجا ادامه داد که گفت: «به من بگو وقتی چراغ خاموش می‌شود، پرتویش کجا می‌رود؟» فرمود: «می‌رود و بر نمی‌گردد». گفت: «چرا نمی‌گویی آدمی هم مانند آن است و چون مُرد و روح از بدنش جدا شد، هرگز به آن بازنگردد؛ چنان‌که نور چراغ که خاموش شد، هرگز به آن باز نمی‌گردد؟» فرمود: «درست نسنجیدی. آتش در درون جسم است و جسم قائم به اعیانش است؛ مانند سنگ و آهن و هرگاه یکی بر روی دیگری زده شود، از میان آنها پرتوی بر می‌آید که چراغ از آن گرفته و روشن می‌شود. پس خود آتش در جسم باقی می‌ماند و پرتوی آن می‌رود؛ ولی روح جسمی رقیق است که در کالبد تیره‌ای پوشیده است و مانند چراغ که تو گفتی، نیست. آن که او را در رحم از آب زلالی، جنینی ساخته و در آن، انواع گوناگون از رگ‌ها و پی و دندان‌ها و مو و استخوان‌ها و غیر اینها در هم بافته است، هموست که پس از مرگ، او را زنده می‌کند و پس از نابودی‌اش باز می‌گرداند». گفت: «پس روح کجاست؟» فرمود: «در درون زمین؛ آنجا که آرامگاه بدن تا هنگام زنده شدن است». پرسید: «کسی که به دار رفته، روحش کجاست؟» فرمود: «در دست فرشته‌ای که آن را گرفته تا او را در زمین بسپارد». گفت: «به من بگو که آیا روح جز خون است؟» فرمود: «آری، روح بر طبق آنچه

وصف کردم، ریشه و مایه‌اش از خون است و رطوبت بدن و خرمی رنگ و خوشی صدا و خنده بسیار همه از خون هستند و چون خون خشک شود، روح از بدن جدا شود (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۴۹/مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۸، ص ۵۸).

در این روایت، شخص زندیق برای انکار معاد از یک تشبیه بهره می‌جوید و انسان را به چراغی تشبیه می‌کند که خاموش شده است و نور این چراغ پس از خاموشی به آن باز نمی‌گردد. خاموش شدن این چراغ را شبیه مرگ می‌داند که روح به بدن باز نخواهد گشت. در واقع بدن انسان را به چراغ و نور چراغ را به روح تشبیه کرده است.

امام صادق علیه السلام برای نشان دادن اشتباه این تشبیه و استدلال زندیق می‌فرماید: مشبهه (چراغ و نور) را درست تصور نکردی؛ چون در طرف مشبهه سه چیز وجود دارد: جسم (سنگ، آهن و...) که از برخورد این اجسام به هم، آتش حاصل می‌شود. عنصر دیگر آتش و عنصر سوم نور است. بنابراین آتش و نار که منبع نور است، در خود اجسام مخفی است. اگر می‌خواهی شعله آتش و نور را به انسان تشبیه کنی، روح با آتش و بدن با جسم، متناظر است. آثار و افعال روح معادل نور است. اشتباه دیگری که حضرت بر فرد زندیق می‌گیرد، این است که در مثال آتش و نور، قوام جسم به آتش نیست؛ ولی در انسان، قوام بدن به روح است. به تعبیر حضرت، بدن مانند لباسی است که بر تن روح درآمده و آنچه اصل است، روح است.

عبارت «فاذا اجدد الدک فارق الروح البدن» نشان‌دهنده این نکته است که همراهی روح با بدن تا زمانی است که بدن شرط ادامه حیات دارد؛ اما اگر خون در بدن خشک شود یا به تعبیر طبیبان، حرارت غریزی و رطوبت اصلی در بدن خشک شود، بدن دیگر قابلیت ابزار بودن برای روح را ندارد. پس حالات بدن نقش اساسی برای همراهی روح را دارد و روح در این همراهی، تابع شرایط بدن است.

حضرت همچنین می‌فرماید حضور روح سبب می‌شود جسم عفونی نشود و از فساد و تغییر در امان باشد: «الروح اذا خرج عن البدن فتن البدن وتغير». در این روایت، رابطه متقابل نفس و بدن به خوبی بیان شده و روح و نفس عامل حفظ حیات بدن است و همچنین بدن است که شرایط همراهی روح با بدن را فراهم می‌کند. آنچه از این روایت بر می‌آید، این است که ممکن است منظور از روح، روح بخاری باشد.

طبق مبانی طب قدیم اسلامی، روح بخاری که از قلب ایجاد می‌شود، عامل اصلی برای تعیین جنسیت جنین نیز است. طبق نگاه آنها روح بخاری دارای دو مزاج گرم و سرد است. اگر مزاج گرم در روح بخاری غلبه داشته باشد، اندام و قوای طبیعی مردانه ایجاد خواهد شد و اگر سردی غلبه داشته

باشد، اندام و قوای زنانه ایجاد خواهد شد (ابن سینا، ۱۳۶۳، ص ۹۵). ابن سینا در کتاب قانون فی الطب افزون بر انواع، اشخاص، اعضای بدن و سنین متفاوت، زن و مرد را نیز دارای مزاج خاص خود می‌داند (همو، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۵). طبق این توضیحات می‌توان نتیجه گرفت تمام اعضای بدن که پس از روح بخاری ایجاد می‌شوند، جنسیت دارند. طبق همین مبانی، ابن سینا در توصیه به پزشکان سفارش می‌کند در تشخیص و درمان بیماری‌ها به جنسیت بیماران توجه و دقت داشته باشند و درمان متناسب با هر کدام را تجویز کنند (ابن رشد، بی‌تا، ص ۳۰). از سوی دیگر روح بخاری واسطه ارتباط نفس و بدن نیز به شمار می‌رود و جنسیت مندی روح بخاری به عنوان مرتبه نازله نفس ناطقه و عامل اصلی ارتباط نفس و بدن در جنسیت مندی نفس بی‌تأثیر نخواهد بود.

روایات دیگری که در تحلیل رابطه نفس و بدن می‌تواند به ما کمک کند، روایاتی است که صفات و ویژگی‌های روحی را وابسته به امور بدنی و مادی می‌کند یا تأثیر آنها را بر حالات جسمی و مادی انسان نشان می‌دهد.

برخی از این روایات، جایگاه امور نفسانی و روحانی را در قسمتی از بدن مادی می‌داند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: حزم و دوراندیشی در دل است و رحمت و مهرورزی و خشونت در کبد و حیا و شرم در ریه است (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۸، ص ۱۹۰). واضح و مشخص است که این ویژگی‌ها روحی است و نه جسمی. ملا صالح مازندرانی نیز می‌گوید: «لا ریب فی ان تلک الاحوال عارضه نفس الناطقه» (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۲، ص ۲۳۷).

علامه مجلسی ارتباط را در نقش و تأثیر این اعضا به صورت قوه می‌داند؛ یعنی در قلب، قوه و استعداد حزم و دوراندیشی، در کبد و ریه، قوه و استعداد رحمت و حیا وجود دارد (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۸۵). همچنین معتقد است چون حدوث نفس جسمانی است، برخی از ویژگی‌های آن نیز برخاسته از بدن مادی است (همو، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۸). آنچه مسلم است، قوت و ضعف این اعضا در این ویژگی‌های روحانی اثر می‌گذارد و نشان‌دهنده ارتباط گسترده نفس و بدن است. روایاتی از این دست بسیار زیاد است که برای جلوگیری از اطاله کلام از بیان تمام آنها خودداری می‌کنیم.

از جمله روایات دیگری که در تحلیل رابطه نفس و بدن مؤثرند، روایاتی‌اند که اثر بعضی از خوراکی‌ها بر خصوصیات و ویژگی‌های روحی و روانی را بیان می‌کنند. در این روایات، غذایی که مصرف می‌شود و جزئی از بدن خواهد شد، باعث تقویت یا تضعیف برخی ویژگی‌های روحی می‌شود. برای نمونه پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «بر شما باد اترج؛ زیرا قلب را مسرور می‌کند و مغز را زیاد می‌کند» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۶، ص ۴۰۷). در روایت دیگری آمده: «بر شما باد اترج؛ زیرا

قلب را روشن می‌کند و مغز را زیاد می‌کند» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۹، ص ۲۹۷). همچنین در احادیث دیگری، تأثیر حالات روحی و روانی بر بدن بیان شده است: «صحة الجسد فی قلة الحسد» (سید رضی، ۱۴۱۴ق، خ ۵۱۲). در این حدیث، حسد که یک صفت و ویژگی روحی و روانی است، باعث از بین رفتن جسم و لاغری و بیماری می‌شود و به روشنی به ارتباط نفس و بدن اشاره دارد. امیر مؤمنان علیه السلام در کلام دیگری می‌فرماید: «از غفلت حسودان از سلامت بدن خود در شگفتم» (همان، خ ۵۰۸). در واقع این حدیث به ارتباط حسادت که یک رذیلت روحی و اخلاقی است، بر بدن سخن می‌گوید و اظهار شگفتی می‌کند که چگونه افراد حسود به سلامتی بدن و جسم خود، اهمیتی نمی‌دهند. این حدیث مانند حدیث پیش به تأثیر صفات و ویژگی‌های روحی بر جسم اشاره می‌کند.

امام علی علیه السلام در ضمن روایتی دیگر به چگونگی آفرینش اشاره می‌کند و در ضمن آن، ارتباط گسترده ویژگی‌های روحی و جسم را توضیح می‌دهد: «سپس خداوند متعال به فرشتگان چهارگانه یعنی شمال و جنوب و صبا و دبور فرمان داد بر سلاله طین بتازند و آن را گوارا کنند و بعد پرورشش دهند و سپس سخت و محکم‌ش نمایند و در پی آن، قطعه‌قطعه و تکه‌تکه‌اش کنند و در آن قطعات و تکه‌ها، طبایع چهارگانه یعنی باد تلخی خون و بلغم را جاری کنند. باد در میان طبایع چهارگانه از شمال در بدن جاری شد، بلغم از ناحیه صبا و تلخی از جانب دبور و خون از ناحیه جنوب در بدن و هیكل انسانی، ساری و جاری شد و بدین ترتیب روح مستقل و بدن کامل شد. سپس حضرت فرمود از ناحیه باد، حب زنان و طول امل و حرص و از جانب بلغم، حب طعام و شراب و نیکی و حلم و مدارا و از طرف تلخی، غضب و سفاهت و شیطنت و ستمگری و طغیان و شتاب‌زدگی و از ناحیه خون، حب فساد و لذات و مرتکب شدن محارم و پیروی از شهوات برای روح و بدن لازم گردید» (صدوق، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۰۶). آنچه از ظاهر این روایت استفاده می‌شود، منظور از طبایع چهارگانه، اخلاط چهارگانه است که طبیبان بسیار استفاده می‌کنند و از ویژگی‌های بدن مادی است. این حدیث، صفات و ویژگی‌های روحی همچون طول امل و خشونت و نرم‌خویی را تحت تأثیر اخلاط چهارگانه بیان می‌کند؛ یعنی کسی که طبع سرد و خشک دارد، بیشتر از شخصی که طبع گرم و تر دارد، استعداد بروز برخی از ویژگی‌های اخلاقی و روحی را دارد. در واقع این حدیث به ارتباط و تأثیر و تأثر روح و بدن اشاره دارد؛ یعنی ارتباط وثیقی بین نفس و بدن برقرار است که ویژگی‌های بدن مادی در شدت و ضعف و بروز حالات روحی و اخلاقی کاملاً مؤثر است.

۲-۳. احاطه نفس بر بدن در دنیا در احادیث شیعی

حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام روایت شده که می‌تواند در بحث کیفیت رابطه نفس و بدن کمک

کند: «به واسطه روح است که تن امر و نهی می شود و پاداش و کیفر می بیند و به تحقیق روح از بدن جدا می شود و خدای سبحان بدان کالبد دیگر پوشاند؛ چنان که حکمتش مقتضی است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸، ص ۳۶).

طبق این حدیث، آن بُعد انسان که مخاطب امر و نهی است و اصل و مدرک پاداش‌ها و عذاب‌هاست، روح و نفس انسان است. بدن تنها صورت یک قالب و لباسی برای روح است. قسمت پایانی حدیث نیز به بدن برزخی اشاره دارد.

همچنین در حدیثی دیگری از امام صادق علیه السلام روح کاملاً محیط به بدن معرفی شده است: «مثل روح مؤمن و بدنش مانند دانه گوهری در صندوق است؛ هرگاه آن را از صندوق بیرون برند، صندوق به کنار انداخته می‌گردد و بدان اعتنایی نمی‌شود و امام فرمود: ارواح با بدن آمیخته نیستند و کار بدن را به خودش وا نمی‌گذارند و همانا که ارواح برای بدن، کله‌های محیط به آن‌اند» (همان، ج ۸، ص ۱۴۱).

علامه مجلسی از این حدیث چنان برداشت کرده که ظاهر این روایت به این معناست که روح داخل بدن است؛ زیرا گوهر داخل صندوق است (همان).

حضرت در ادامه تصریح دارد روح محیط بر بدن است و علامه مجلسی این عبارت را تأییدی بر تجرد روح می‌داند (همان).

علامه حسن‌زاده آملی نیز همین مطلب را بیان می‌کند: «چنان‌که در این حدیث روشن است، امام روح و بدن را به دانه گوه‌ری و صندوق مثل زده و تشبیه کرده است. این گونه تعبیرات برای تقریب اذهان به حقایق واقعی اشیا را "کماهی" ارائه دهند. امام فرمود روح در بدن است؛ آن چنان‌که گوهر در صندوق است؛ بلکه فرمود مثل آن چنین است. در پایان روایت نیز به تجرد ارواح استدلال فرموده است که ارواح با بدن آمیخته نیستند و بدن را به خود وا نمی‌گذارند؛ زیرا بدن قائم به روح نیست و از این فرمود: بدن را بر خودش وا نمی‌گذارند، صریح است که بدن استقلال به خود ندارد و تا دست تصرف روح بالا سرش نباشد، بدن نیست و آن‌گاه بدن است که در تحت سیطره و سلطه روح و شأنی از شئون و مظهر و مجلایی از ظهور و بروز آثار روح باشد» (عزیزی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۱۶).

مهم‌ترین نکته از این حدیث که به حل مسئله اصلی این مقاله کمک می‌کند، محیط بودن روح بر تمام بدن، افعال و حالات و... است؛ تا جایی که حضرت می‌فرماید ارواح کله‌های بدن هستند و این نکته نقش اصلی روح و نفس را در ادراکات و احساسات انسان نشان می‌دهد. در ادامه مقاله به تحلیل دقیق‌تر و نتایج این احاطه خواهیم پرداخت.

امام رضا علیه السلام در خلال مناظره‌ای با صباع بن نصر هندی و عمران صابی در کاخ مأمون، نکات

بسیار ارزنده‌ای درباره رابطه روح و بدن بیان کرده‌اند:

از ابن شهر آشوب در ضمن پاسخ‌های امام رضا علیه السلام در حضور مأمون به ضباع بن نصر هندی و عمران صابی که عمران پرسید: دیده نوری با خود دارد یا روح است که هر چیز را بیند؟ فرمود: دیده پیه است و آن سپید است و سیاهی دیدن از روح است؛ دلیلش اینکه نگاه کنی صورتت را در مردمک، آن بینی و آدمی صورتش نبیند؛ جز در آب یا آینه و مانندش. ضباع گفت: پس چرا چون چشم کور شود، روح تیره گردد و دید برود؟ فرمود: چون خورشید تابان که ابرش پوشانند. گفتند: روح کجا می‌رود؟ فرمود: پرتو طالع در روزن خانه، وقتی روزن را ببندند، کجا می‌رود؟ گفت: این را برایم شرح بده. فرمود: جایگاه روح، مغز است و شعاعش به مانند پرتو خورشید در همه تن پراکنده است؛ مانند خورشید که در آسمان است و پرتوش بر زمین پهن است و چون قرص نهان شد، خورشیدی نیست و چون سر بریده شود، روحی نیست (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۲۵۰).

نکته مهم این روایت این است که حضرت فرموده جایگاه روح مغز است و شعاع روح مانند پرتو خورشید در همه تن پراکنده است؛ همچنین فرمود این روح است که می‌بیند. از کنار هم قرار دادن این مطالب می‌توان نتیجه گرفت مدرک اصلی در انسان، روح است و نه جسم. جسم تنها نقش آلت و وسیله دارد. حضرت به همین نکته نیز اشاره می‌کند که با نابود شدن ابزار، روح از بین نمی‌رود؛ بلکه تصرف در بدن قطع می‌شود.

نکته بعدی این است که اگرچه روح مجرد است و مکان ندارد؛ اما برای تدبیر بدن، توجه و تعلق اصلی اش متوجه مغز است. در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام رابطه روح با بدن به امام و مأموم تشبیه شده است:

محمد بن موسی برقی با همان اسناد قبل از محمد بن سنان، از برخی اصحابش نقل کرده که او گفت: شنیدم از حضرت امام صادق علیه السلام که به مردی چنین فرمودند: فلانی، بدان که قلب نسبت به جسد انسانی به منزله امام است برای مردم که تمام باید اطاعتش را بنمایند. مگر نمی‌بینی که تمام جوارح و اعضای جسد، اعوان و ایادی و مفسر قلب هستند. دو گوش و دو چشم و بینی و دهان و دو دست و دو پا و عورت، خواسته‌های قلب را ادا می‌کنند؛ لذا هرگاه قلب خواسته‌اش نگریستن به چیزی باشد، شخص دو چشمش را می‌گشاید و زمانی که بخواهد بشنود، شخص دو گوشش را حرکت داده و منفذ آنها را باز کرده تا مطلوب را بشنود و هر وقت میل داشته باشد بویی را استشمام نماید، شخص با بینی استنشاق کرده؛ در نتیجه بوی مطلوب به قلب می‌رسد و هنگامی که رغبت به سخن گفتن داشته باشد، به وسیله زبان تکلم می‌کند و در صورتی که مطلوبش گرفتن چیزی باشد، دست‌ها به کار افتاده و آن چیز را می‌گیرد و به فرض که مقصودش حرکت کردن باشد، دو پا سعی

نموده و راه می‌روند و اگر محبوبش شهوت و غریزه باشد، نرینه شخص به حرکت و جنبش در می‌آید. پس تمام این اعضا و جوارح حرکت و فعالیت نموده تا خواسته قلب را ادا کرده و بدین ترتیب اطاعتش می‌کنند و همچنین شایسته است که خلاق در برابر امام، مانند اعضا و جوارح بوده و امر آن سرور را اطاعت کنند (صدوق، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۰۹).

نکته اول اینکه قلب در این روایت به بعد غیرمادی انسان اشاره دارد. در آیات بسیاری نیز این تعبیر آمده است. علامه مجلسی نیز در مرآة العقول می‌گوید: «کثیراً ما يعبر به [ای قلب] منها [ای روح] [اشده تعلق بها]» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۸۵).

طبق این روایت، فرمان‌روای اصلی در انسان، روح یا نفس است و بدن تنها اطاعت می‌کند؛ مانند رابطه امام و مأموم. در این روایت، تمام افعال و تمایلات و احساسات و ادراکات انسان متعلق به نفس است و نه بدن مادی. بدن تنها ابزاری برای انجام خواهش‌های نفس است.

امام سجاد علیه السلام نیز در حدیثی به این رابطه اشاره کرده است:

امام زین العابدین علیه السلام - در پاسخ به مردی که سؤال کرد آیا آنچه به مردم می‌رسد، ناشی از تقدیر است یا عمل [خودشان] - فرمود: تقدیر و عمل به مثابه جان و پیکرند. جان بدون پیکر چیزی حس نمی‌کند و پیکر بی جان مجسمه‌ای بی حرکت است. اما هرگاه این دو با هم جمع شوند، قوی و کارآمد می‌شوند. عمل و تقدیر نیز چنین‌اند؛ اگر تقدیر به عمل تعلق نمی‌گرفت، آفریدگار از آفریده بازشناخته نمی‌شد و تقدیر چیزی نامحسوس بود و اگر عمل با موافقت تقدیر نمی‌بود، هرگز صورت نمی‌گرفت و به سرانجام نمی‌رسید. اما این دو با اجتماع و اتحاد هم‌اند که قدرت می‌یابند و در این میان خداوند بندگان شایسته خود را یاری می‌رساند (صدوق، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۶۶).

در این حدیث نیز ابزار بودن بدن برای نفس و روح کاملاً مشخص است. تعلق روح به بدن و همراهی آنها با هم سبب انجام افعال و ادراکات و تمایلات و احساسات و... خواهد شد.

۴. تحلیل جنسیت‌مندی یا جنسیت‌مند نبودن نفس بر اساس رابطه نفس و بدن در روایات شیعی

چنان‌که بیان شد، چگونگی ارتباط نفس و بدن در پاسخ به مسئله اصلی این مقاله بسیار مؤثر است؛ زیرا اگر قائل شویم نفس در نحوه حدوث جنسیت‌مند نباشد، نوع ارتباطی که با بدن مادی دارد، می‌تواند سبب شود خصوصیات جنسیتی را بپذیرد. به همین دلیل تحلیل و بررسی نوع ارتباطی که در آیات و روایات برای نفس و بدن مطرح شده، در پاسخ به جنسیت‌مندی نفس، بسیار راهگشاست.

طبق روایتی که در خلال آن، امام صادق علیه السلام با فرد زندیق درباره نفس و روح گفت‌وگو می‌کند،

به ارتباط و اتصال شدید نفس و بدن کاملاً اشاره شده است (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۳۴۹/مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۸، ص ۵۸). در روایات شیعی که در قسمت قبلی ذکر شد، رابطه متقابل نفس و بدن کاملاً واضح و مشخص است و مؤید ارتباط و اتصال شدید نفس و بدن در این دنیا است. پس طبق این روایت، اتصال و ارتباط نفس و بدن در دنیا بسیار عمیق و ضروری است.

طبق حدیث دیگری که در مورد رابطه نفس و بدن بیان شد، به واسطه روح و نفس است که انسان و تن و بدن انسان مورد خطاب و امر و نهی و پاداش و عذاب قرار می‌گیرد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸، ص ۳۶). طبق این روایت، آن بُعدی از انسان که قابلیت امر و نهی و مخاطب الهی دارد، نفس و روح است. در واقع تنها تفاوت‌های بدن عنصری و جسم مادی باعث تفاوت در احکام نخواهد شد و نمی‌توان تفاوت در احکام را در حد تفاوت‌های بیولوژیکی فروکاست. از آنجایی که روح و نفس انسان در این حدیث مورد مخاطب الهی قرار می‌گیرد، اختلاف در احکام می‌تواند بر اختلاف در نفوس نیز حکم کند. از کنار هم قرار دادن ارتباط تنگاتنگ نفس و بدن در احادیث دیگر و این حدیث، ما این اجازه را خواهیم داشت که اختلافات زنان و مردان در برخی از مخاطبات الهی و پاداش و کیفر و اختلاف در احکام را نه فقط در بدن مادی و شرایط اجتماعی، که در حاق وجود زنان و مردان یعنی روح و نفس آنها جست‌وجو کنیم؛ زیرا اختلاف‌هایی در نفس و روح زنان بوده که باعث شده است برخی احکام متناسب با این ویژگی‌ها وضع شود که نفس و روح مردانه چنین اقتضایی نداشته است. لازم به یادآوری است که جنسیت‌مندی نفس به معنای وجود دو نفس کاملاً متباین و جدای زنانه و مردانه نخواهد بود. نفس انسان با وجود اشتراک بسیار زیاد، در مواردی از نظر جنسیتی، جهت‌مند عمل می‌کند. آن بخشی از احکام که جنسیتی نیست، در واقع به اشتراکات زنان و مردان بر می‌گردد و طبق توضیحاتی که داده شد، احکام متفاوت زنانه و مردانه به اختلافات جنسیتی که در حاق وجود زنان و مردان ریشه دارد، اشاره می‌کند؛ برای نمونه استاد یزدان‌پناه یکی از حکمت‌های حجاب را در زنانه‌تر شدن زنان و حرکت در مسیر زنانه بیان می‌کند. در این بیان، حجاب که در آن، اختلافات بسیاری میان زنان و مردان است، باعث تقویت روح و نفس زنانه خواهد شد. در واقع اختلافاتی در روح و بدن مادی زنان و مردان وجود داشته است که اولاً باعث اختلاف این احکام شده است؛ ثانیاً اجرای این احکام و رعایت حجاب در زنان به تقویت روح زنانه آنها و طی کردن مسیر کمال و تعالی نیز کمک خواهد کرد (یزدان‌پناه، ۱۳۹۱، ص ۱۶۸).

در حدیث دیگری که از ابی‌عبدالله علیه السلام نقل شده، محیط بودن روح و نفس بر بدن کاملاً توضیح داده شد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۱۴۱). با بیان و توضیح نتایج این محیط بودن روح و نفس به یافته‌های

ارزشمندی درباره جنسیت مندی خواهیم رسید. تسلط و احاطه روح بر بدن به معنای کنترل و رهبری تمام ادراکات و افعال و گرایش‌ها و... است. برای بیان جایگاه روح و نفس در انسان، حضرت از مثال کله یعنی مغز به در برابر اعضای دیگر استفاده کرده‌اند. همین‌طور که فرمان اصلی حرکت و پاسخ و کنترل تمام اعضا در بدن از سوی مغز و به تعبیر حضرت از کله صادر می‌شود، در این روایت، نقش اصلی در تمام حالات و گرایش‌ها و ادراکات و احساسات و... نه به بدن مادی، که به روح و نفس مستند شده است. با دقت در محتوای این حدیث، روشن می‌شود نفس و روح در زمان تدبیر گرایش‌ها، عواطف، ادراکات و احساسات زنانه، متفاوت از نفس مردانه عمل می‌کند. طبق این حدیث شریف، اگر زنان و مردان در احساسات، گرایش‌ها و... اختلافی دارند، باید ریشه اصلی و مرکز این اختلافات در روح و نفس آنها نیز جست‌وجو شود؛ زیرا روح و نفس کاملاً محیط بر بدن است و فرمانده اصلی که این اختلافات را کنترل می‌کند، نفس است و نه بدن مادی.

نتایج بررسی این رابطه در حدیث دیگری که از امام رضا علیه السلام در خلال مناظره با عمران صابی بیان شد، مشهودتر است (همان، ج ۴، ص ۲۵۰). در این روایت، شعاع روح و نفس مانند خورشید در تمام بدن پراکنده است و نفس کنترل بدن را بر عهده دارد. همچنین حضرت می‌فرماید این روح و نفس است که می‌بیند. از کنار هم قرار دادن این روایات، مشخص می‌شود مدرک اصلی در انسان، روح و نفس انسان است و نه جسم و بدن مادی و عنصری. حضرت به همین نکته نیز اشاره می‌کند که با از بین رفتن آلت و ابزار، روح و نفس از بین نخواهد رفت؛ بلکه تصرف روح و نفس در بدن قطع می‌شود. طبق تمام مطالبی که در تحلیل این روایات بیان شد، تمام اختلافات جنسیتی در زنان و مردان می‌تواند به ساحت روح و نفس آنها سرایت کند و می‌توان چنین نتیجه گرفت که روح و نفس انسان نمی‌تواند از حیث جنسیتی، جهت مند نباشد. نفس درحالی که تدبیر بدن و احساسات و گرایش‌های زنانه می‌کند، با زمانی که تدبیر ویژگی‌های مردانه می‌کند، متفاوت عمل می‌کند.

در بحث رابطه نفس و بدن در روایات شیعی، اثبات شد که اساساً این نفس است که با تصرف در بدن به تدبیر گرایش‌ها و ادراکات و احساسات می‌پردازد. طبق این مبانی، اگر ما تفاوت معناداری در ادراکات و گرایش‌ها و احساسات زنان و مردان می‌بینیم، این اختلافات در نفس و روح آنها ریشه دارد و حقیقت و نفس انسان نمی‌تواند از جهت جنسیتی جهت مند نباشد. حدیث دیگری که در تأیید این نظریه می‌تواند به ما کمک کند، روایتی است که مدرک اصلی در انسان را نفس و روح او معرفی می‌کند و بدن به واسطه نفس درک خواهد شد؛ پس اگر ما در نحوه ادراکات و احساسات و تمایلات زنانه و مردانه، اختلافاتی را مشاهده می‌کنیم، جایگاه اصلی این اختلافات جنسیتی می‌تواند نفس زنان و مردان باشد و باز هم قول جنسیت‌پذیری نفس را تقویت خواهد کرد.

در حدیث دیگری که از امام صادق علیه السلام بیان شد، رابطه نفس و بدن به رابطه امام و مردم تشبیه شده است (صدوق، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۰۹). همان‌طور که مردم باید تابع امام باشند، بدن و جسم نیز تابع نفس و روح معرفی شده‌اند؛ پس تمام احساسات، گرایش‌ها و افعال انسان تحت تدبیر مستقیم نفس و روح انجام خواهند شد. در این روایات، حتی افعال حسی نیز منتسب به نفس و روح بیان شده است؛ یعنی این روح و نفس است که به کمک و به وساطت بدن می‌بیند، می‌شنود و می‌بوید. حتی امیال جنسی و احساسات و گرایش‌ها همگی به وسیله نفس، تدبیر می‌شوند. آنچه از این روایت بر می‌آید، این است که مدرک اصلی و فرمانده اصلی در انسان و مرکز احساسات و گرایش‌ها و اختلافات جنسیتی تماماً روح و نفس انسان است و بدن تنها اطاعت می‌کند. طبق این توضیحات، ما نمی‌توانیم روح و نفس را به دور از ویژگی‌های جنسیتی بدانیم. در واقع زمانی که نفس در حال تدبیر احساسات و گرایش‌ها و عاطفه و... بدنی زنانه است، متفاوت از نفسی که در حال تدبیر بدن مردانه است، عمل خواهد کرد. حدیثی که در قسمت قبل از امام سجاد علیه السلام نقل شد (همو، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۳۶۶)، مؤید روایی دیگری برای این مطالب است.

روایاتی که تأثیر و تأثر متقابل روح و نفس و بدن را بر هم بیان می‌کند و گوشه‌ای از آنها بیان شد، مانند تأثیر برخی از خوراکی‌ها بر اخلاقیات و ملکات نفسانی، همچنین تأثیر برخی از خلق و خواهی‌های اخلاقی بر سلامت بدن مؤید دیگری بر اتصال و ارتباط شدید نفس و بدن در دنیا خواهد بود.

شایسته یادآوری است که اثبات جنسیت‌مندی نفس به معنای وجود دو نفس کاملاً متباین و جدای زنانه و مردانه نیست؛ بلکه نفس انسان با وجود شباهت‌های بسیار زیاد، در موادی نیز از جهت جنسیتی، تفاوت‌هایی دارد و متفاوت عمل می‌کند. اثبات جنسیت‌مندی نفس ذیل برابری انسانی زن و مرد بیان شده و به هیچ‌روی بار ارزشی ندارد و عامل برتری زنان بر مردان یا برعکس نخواهد شد.

نتیجه‌گیری

از جمله مباحث انسان‌شناسی مورد عنایت روایات، چگونگی رابطه نفس و بدن است. میزان ارتباط نفس و بدن و نقش نفس در ادراکات و گرایش‌ها و تمایلات انسان در بحث جنسیت‌مندی یا جنسیت‌مند نبودن نفس، بسیار تأثیرگذار خواهد بود.

طبق روایات شیعی، فرمانده اصلی در انسان نفس است. روایاتی که جایگاه نفس برای بدن را مانند کله و مغز برای اعضای دیگر معرفی نموده و همچنین به رابطه امام و مأموم تشبیه کرده‌اند که بدن در ادراکات و احساسات و گرایش‌ها و حتی دیدن و خوردن و میل جنسی، تابع نفس است، به ارتباط و

اتصال شدید نفس و بدن در دنیا حکم می‌کنند. نتیجه این ارتباط و اتصال محیط بودن نفس و روح بر تمام افعال و احساسات و گرایش‌هاست؛ تا جایی که در روایات، نفس فرمانده اصلی انسان بیان شده است که محیط بر تمام احساسات و گرایش‌ها و افعال انسان است و این اجازه را به ما می‌دهد که اگر اختلافی در گرایش‌ها و احساسات و ادراکات زنان و مردان می‌بینیم، به حاق وجود آنها و نفس آنها سرایت دهیم.

طبق آیات و روایات، مدرک حقیقی انسان نفس اوست و به واسطه نفس است که انسان امر و نهی می‌شود. طبق این احادیث، اختلافات زنان و مردان در احکام را می‌توان دلیلی برای جنسیتی بودن نفس آنها دانست.

روایاتی که تأثیر و تأثر متقابل روح و نفس و بدن را بر هم بیان می‌کند و گوشه‌ای از آنها بیان شد، مانند تأثیر برخی خوراکی‌ها بر اخلاقیات و ملکات نفسانی و همچنین تأثیر برخی خلق و خویهای اخلاقی بر سلامت بدن مؤید دیگری بر اتصال و ارتباط شدید نفس و بدن در دنیا خواهد بود.

طبق نکاتی که در تحلیل روایات شیعی بیان شد، ما نمی‌توانیم روح و نفس را تهی از ویژگی‌های جنسیتی بدانیم. در واقع زمانی که نفس در حال تدبیر احساسات و گرایش‌ها و عاطفه و... بدنی زنانه است، متفاوت از نفسی که در حال تدبیر بدن مردانه است، عمل خواهد کرد.

منابع و مأخذ

* قرآن کریم.

۱. ابن رشد، محمد بن احمد؛ شرح ابن رشد لارجوزة ابن سینا فی الطب؛ [بی جا]: [بی نا]، [بی - تا].
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله؛ مبدأ و معاد؛ به اهتمام عبدالله نوری؛ تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران، ۱۳۶۳.
۳. ابن سینا، حسین بن عبدالله؛ قانون فی الطب؛ ترجمه و تصحیح علیرضا مسعودی؛ کاشان: مرسل، ۱۳۸۶.
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله؛ النفس من کتاب الشف؛ تحقیق و تصحیح حسن حسن زاده آملی؛ قم: مرکز نشر اسلامی، ۱۳۷۵.
۵. ابن فارس، ابوالحسن؛ معجم مقاییس اللغة؛ قم: مکتب العلم الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۶. ارسطو؛ درباره نفس؛ ترجمه و تعلیق علیمراد داوودی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۹.
۷. افلاطون؛ مجموعه آثار؛ ترجمه محمدحسین لطفی؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۸۰.
۸. تاجیک، زینب؛ «جنسیت مندی نفس در کلام امامیه»؛ رساله دکتری دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۴۰۲.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ قرآن؛ بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ق.
۱۰. سید رضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ قم: نشر هجرت، ۱۴۱۴ق.
۱۱. صدوق، محمد بن علی؛ التوحید؛ تحقیق سیدهاشم حسینی تهرانی؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۳۸۷ق.
۱۲. صدوق، محمد بن علی؛ علل الشرایع؛ نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۶ق.
۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۵، قم: دفتر انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین؛ انسان از آغاز تا انجام؛ تهران: الزهراء علیها السلام، ۱۳۶۹.
۱۵. طبرسی، احمد بن علی؛ الاحتجاج علی اهل الحجاج؛ تحقیق محمدباقر خراسان؛ مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۳، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۷۲.
۱۷. عزیزی، عباس؛ پندهای حکیمانه در آثار علامه آیت الله حسن زاده آملی؛ تهران: صلاة، ۱۳۸۹.

۱۸. فراهیدی، خلیل ابن احمد؛ کتاب العین؛ بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ق.
۱۹. فیاضی، غلامرضا؛ درسنامه علم النفس فلسفی، تحقیق و تدوین محمدتقی یوسفی؛ تهران: سمت، ۱۳۹۲.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳.
۲۱. مازندرانی، ملا صالح؛ شرح الکافی الاصول و الروضه؛ تحقیق ابوالحسن شعرانی؛ تهران: المكتبة الاسلامیه، ۱۳۸۲.
۲۲. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۳. مجلسی، محمدباقر؛ مرآة العقول فی شرح اخبار الرسول ﷺ؛ ج ۲، تهران: دار الکتب الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۲۴. مصباح یزدی، محمدتقی؛ معارف قرآن؛ ج ۳، قم: مؤسسه امام خمینی، ۱۳۸۰.
۲۵. مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی الکلمات القرآن؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۲۶. مطهری، مرتضی؛ مجموعه آثار استاد مطهری؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۴.
۲۷. معین، محمد؛ فرهنگ فارسی معین؛ تهران: انتشارات سپهر، ۱۳۵۳.
۲۸. مفید، محمد بن نعمان (شیخ مفید)؛ اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات؛ قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۲۹. ملاصدرا، صدرالدین؛ الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه؛ مصحح: حسن حسن زاده آملی؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۶.
۳۰. نوری، میرزا حسین؛ مستدرک الوسائل؛ بیروت: آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ق.
۳۱. یزدان پناه، یدالله؛ «جنسیت و نفس»؛ در هادی صادقی؛ جنسیت و نفس؛ قم: هاجر، ۱۳۹۱.